

QURILISH SANOATI KORXONALARI BOSHQARUV MEXANIZMINING IQTISODIY SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Umirova Gulmira Shodiboy qizi

Jizzax politexnika instituti

umirovagulmira2@gmail.com

(97)-328-47-47

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2024-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2024-yil

Jurnal soni: 10

Maqola raqami: 24

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v10i10.918>

KALIT SO'ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

samaradorlik, boshqaruv mexanizmi, boshqaruv mexanizmi samaradorligi, boshqaruv mexanizmi elementlari, operativ va moliyaviy mexanizmlar, mehnat resurslari

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada, samaradorlik tushunchalari va boshqaruv mexanizmi tushunchalari, uning elementlari samaradorligi, boshqaruv mexanizmi samaradorligini baholashda, unda bozor qiymatining ta'siri va uni o'rganish tizimi, boshqaruvdagi innovatsion yo'nalishlar, boshqaruv bo'yicha xorijiy olimlarning qarashlari chuqur tahlil qilingan hamda qurilish sanoati korxonalari boshqaruv mexanizmining iqtisodiy samaradorligini oshirishga doir tavsiyalar yoritilgan.

Kirish. Sobiq Ittifoq respublikalari mustaqillikka erishgach, ayrim iqtisodchilar bozor iqtisodiyotiga o'tish haqidagi qarashlarini o'zgartira boshladilar. Ishlab chiqarish bozor qonunchiligi bilan talab va taklif orqali tartibga solinadi, degan xulosa kelib chiqadi. Biz bu fikrga qo'shilishimiz mumkin, lekin har qanday jamiyatning asosiy maqsadi o'z resurslaridan uzoq muddat foydalanishga e'tibor qaratish, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni jadallashtirish, aholi turmush darajasini farovonlashtirishga qaratilishi lozim. Shu bois, samaradorlik doimo olimlar, mutaxassislar, ilmiy-tadqiqot institutlari va oliy o'quv yurtlari uchun eng muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, boshqaruvning samaradorligi umumiy yoki uning alohida quyi tizimini boshqarishni anglatadi. Shu maqsadda turli xil integral ko'rsatkichlar qo'llaniladi, bu esa natijalarni aniq raqamli holatda belgilaydi.

Iqtisodiy faol aholining muhim qismi menejment jarayoniga tegishli ta'lim va malakaga egadir. Bunday xodimlarni tayyorlash uchun ko'p vaqt va mablag' talab etishimni ko'zdan qochirmagan holda, katta e'tiborni boshqarish samaradorligi deb baholash mumkin. Samaradorlik mezonlari sizga bu savolni chuqurroq ko'rib chiqishga imkon beradi.

Nazariy tadqiqotlar natijasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- iqtisodiy samaradorlik ishlab chiqarish va boshqaruv xarajatlari, shuningdek olingan natijalarning nisbati;
- ijtimoiy samaradorlik turli xil iste'molchilar assortiment va tovarlar va xizmatlarning sifatini qondiradi. Quyidagi tushunchalarni ham ajratish kerak:
- ichki samaradorlik - bu tashkilotning o'z maqsadlariga doimiy xarajat darajasida erishish;
- tashqi samaradorlik - korxonaning tashqi muhitning so'rovlar va talablariga muvofiqligi.

Adabiyotlar tahlili. Samaradorlik iqtisodiy rivojlanishning asosiy mezonini hisoblanadi. Samaradorlik tushunchasi iqtisodiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Samaradorlikning oddiy tushunchasi daromadning ishlab chiqarish xarajatlarga nisbati hisoblanadi. Bundan tashqari, boshqa adabiyotlar va tadqiqotlarda samaradorlikni aniqlash va oshirishning aniq usullari, ko'rsatkichlari, toifalari va usullarini o'rganib va ishlab chiqildi. Biroq, samaradorlik doimo iqtisodiyotning eng dolzarb muammolaridan biri bo'lib kelgan. Masalan, Nobel mukofoti

laureati V. Leontiev 1973 yilda "Xarajat-daromad" nazariyasini taklif etdi va uning asosida samarali jamiyatning asosiy ilmiy konsepsiyasini ishlab chiqdi. Bu tushuncha o'z ma'nosini hozirgacha yo'qotmagan.¹

Xorij adabiyotlarida bu borada har xil fikrlar mavjud. Masalan, AQSH olimlari Bryu, Makkonnell va boshqalar "Ekanomikos" kitobida bozor iqtisodiyoti rivojlanishining asosiy 5 ta tendensiyasi doirasida samaradorlikni belgilaganlar.²

Lyudvig fon Bertalanfi (1901–1972) boshqaruvning murakkab tizimlar nazariyasiga birinchi bo'lib asos soldi. U murakkab tizimlarning umumiy xususiyatlarini ta'riflashga muvaffaq bo'ldi. U sodda va murakkab tizimlar xususiyatlarini alohida o'rganib chiqdi. U sodda tizimlar tashqi muhitga nisbatan yopiq bo'lishi va aksincha, murakkab tizimlarning tashqi muhitga nisbatan ochiq ekanligini ko'rsatib bera oldi.³

Shemetov, P.V. Boshqaruv qarorlari: texnologiya, usul va vositalar: "Tashkilotni boshqarish" mutaxassisligi uchun darslikgida boshqaruvda samaradorlikni baholab boorish muhimligi va uni baholash natijasida samaradorlikni oshirish yo'nalishlari taklif etilgan.⁴

Boshqaruv mexanizmi samaradorligini baholash ko'p xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan o'rganilgan. Bu olimlar qatoriga P.Blau, L.Carter, P.Klark, H.Resource, J.Richard, G.Azuan, I.Gergikova, R.Fatxudinov, U.Alekseev, V.Gongarov, M.Djonsan, P.Druker, V.Efretov va boshqalar. Mahalliy olimlardan S.G'ulomov, SH.Zaynitdinov, D.Raximova, M.Ikromov, R.Nurimbetov, Q.Abduraxmonov, R.Abduraufov, A.Bekmurodov, E.Maxmudov, N.Yuldashev va boshqalarni kiritish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu ilmiy maqolada qiyosiy tahlil, analitik tahlil va maematik yondashuvlardan foydalanilgan holda boshqaruv mexanizmlarini iqtisodiy samaradorligini baholashning metodlari taklif etilgan. Muammoni yechimiga olib boruvchi asosiy formulalar ishlab chiqilgan.

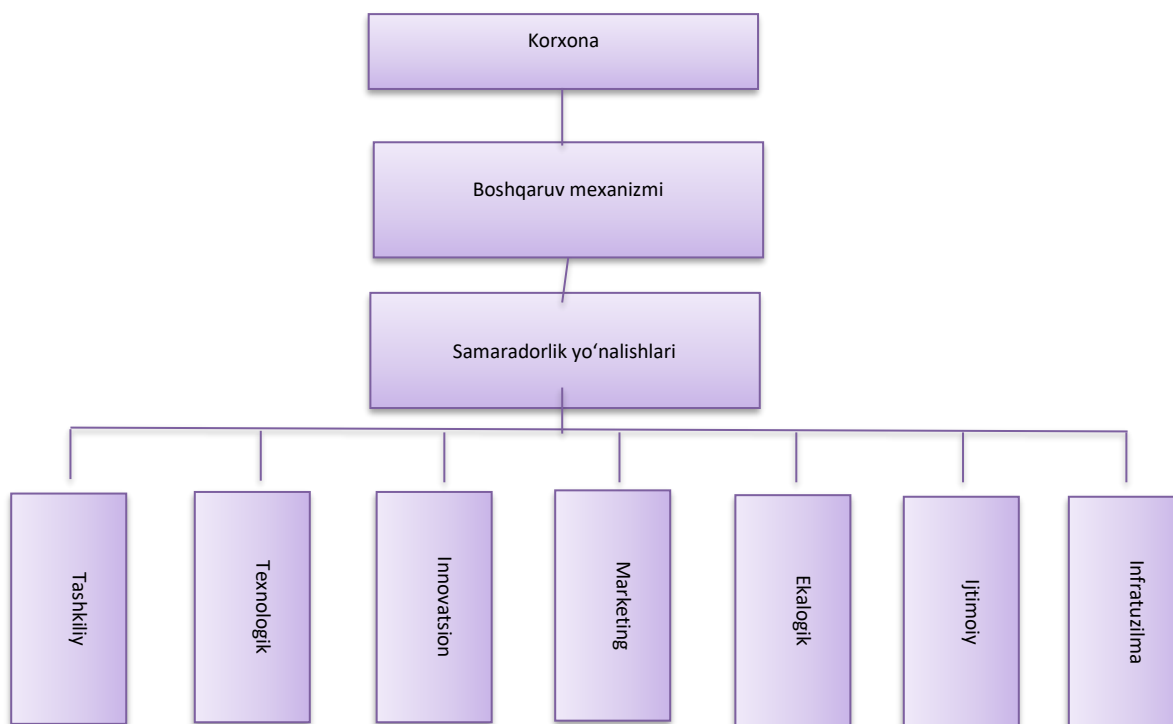
Tadqiqot natijalari. Boshqaruv mexanizmi iqtisodiy samaradorligini baholashda korxonaga faoliyatini funksional yo'nalishlarini hisobga olish samaradorlikni aniqliliginini ta'minlaydi. Chunki bu elementlarda ham o'ziga xos harajatlar mavjud. Boshqaruv mexanizmi iqtisodiy samaradorligining umumiy modeli 1-rasmda ko'rsatilgan.

¹ V. Leontiev "Xarajatlar - ozod qilish" usulini ishlab chiqish va uni qo'llashning muhim iqtisodiy muammolariga qo'llash uchun" <https://awgm.ru/uz/teoriya-vasiliya-leonteva-v-leontev-vydayushchiya-rossiiskii.html>

² Bryu, Makkonnell va boshqalar. "Ekanomikos. Ekonomika. 1995 y.

³ Bertalanffy L. von (1962), General System Theory – A Critical Review // «General Systems», vol. VII, p. 1-20.

⁴ Boshqaruv qarorlari: texnologiya, usul va vositalar: "Tashkilotni boshqarish" mutaxassisligi uchun darslik / P.V. Shemetov, V.V. Radionov, L.E. Cherednikova, S.V. Petuxova. - M.: Omega-L, 2013. - 398 p.

1-rasm. Boshqaruv mexanizmi elementlari samadorligi.⁵

Ushbu rasmga asoslangan holda boshqaruv mexanizmining umumiy samadorligini ishlab chiqishga harakat qildik.

$$S_{b,m} = S_t(1-n) + S_{tex}(1-n) + C_{in}(1-n) + C_m(1-n) + S_e(1-n) + S_{in}(1-n) \quad (1)$$

bunda,

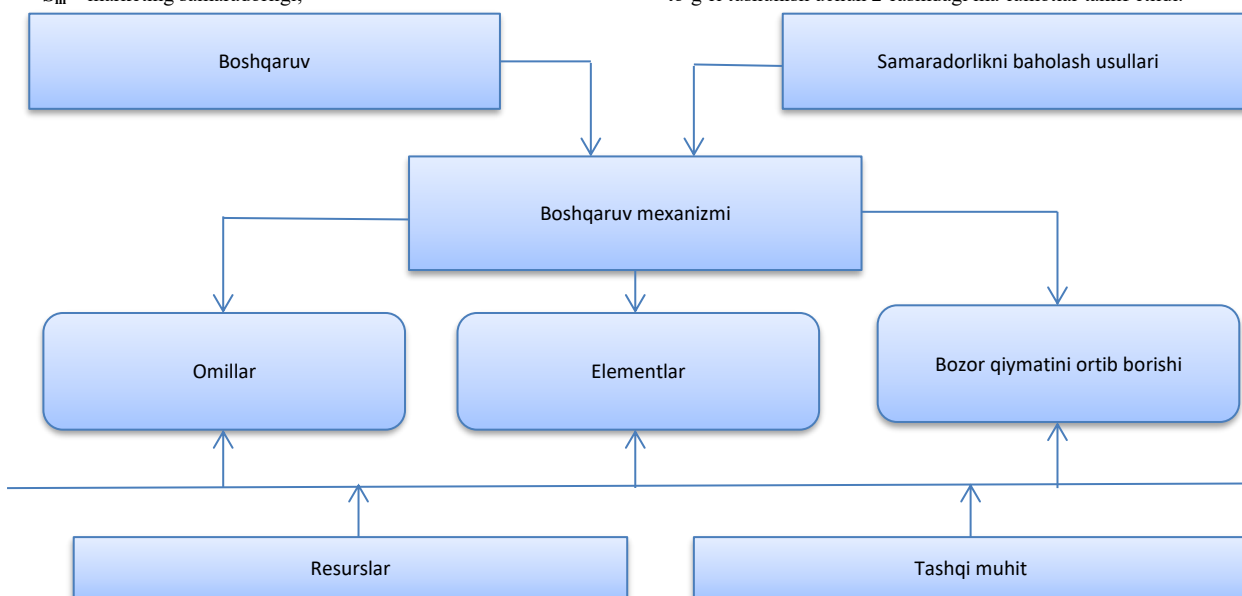
- $S_{b,m}$ – boshqaruv mexanizmi samadorligi;
- S_t – tashkiliy samadorlik;
- S_{tex} – texnologik samadorlik;
- S_{in} – innovatsion samadorligi;
- S_m – marketing samadorligi;

S_e – ekologik samadorlik;

S_{ij} – ijtimoiy samadorlik;

S_{inf} – infrazulima samadorlik.

Har bir element samadorligini baholashda o'ziga xos koeffitsentlardan foydalanilgan holda amalga oshiriladi. Ammo har bir turi samadorlikni umumiy samadorlikdagi ulushni aniqlashda noaniqliklar va risklar uchrashi mumkin. Bu esa ularga ta'sir etadigan omillar va tashqi muhitga ham bog'liq bo'ladi. Shuning uchun taqqoslama tahlilda bularni ham e'tiborga olish kerak. Ushbu holatni to'g'ri tushunish uchun 2-rasmdagi ma'lumotlar taklif etildi.

2-rasm. Boshqaruv mexanizmi samadorlikni baholashda bozor qiymatining ta'sirini o'rganish tizimi.

Samadorlikni baholashda va hisoblashda quyidagilarga e'tibor qilish aniq natija berishi mumkin:

1. Korxonani bozor qiymatini hisoblashni amalga oshirish. Bunda qo'shilgan qiymat o'zgarishi korxonalar rentabilligini o'zgarishini tahlil qilishi zarur.

2. Olingan daromadni tahlil qilib hisoblash, unga ta'sir etgan shart-sharoitlarni o'rganish.

3. Korxonaning samadorligini aniqlashda asosiy ko'rsatkichlarni baholash.

⁵ Tursunqulov I. (2021). BOSHQARUV MEKANIZMINING SAMADORLIGINI BAHOLASH. *Iqtisodiyot Va ta'lim*, (6), 53–58. https://doi.org/10.55439/ECED/vol_iss6/a280

4. Shu sohadagi faoliyat olib borayotgan tarmoqlar, kompaniyalar samaradorligining eng yuqori ko'rsatkichlarini o'rganish.

5. Foydani iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlarini aniqlash, bunda erkin pul oqimlari va rentabellikni barcha turlarini hisoblash tahlilini amalga oshirish.

6. Operativ va moliyaviy vositalari asosida operatsion va moliyaviy risklarni hisoblash.

7. Samaradorlikni hisoblashda uning baholash usullari bilan taqqoslashni amalga oshirish.

8. Samaradorlikni istiqbollashtirishni o'rta davrga ishlab chiqarish va boshqalar.

Ushbu talablarni samarali amalga oshirish uchun real va ochiq axborot bazasi zarur. Bular quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin: korxonaga to'g'risidagi axborot; moliyaviy holati tahlili; korxonaga strategiyasini rivojlantirish va investitsion qarorlarning tahlili; iqtisodiy samaradorlikni tahlil qilishda buxgalterlik va boshqaruv hisobotlardan foydalanish va boshqalar.

Qurilish sanoati korxonalarida iqtisodiy samaradorlikni oshib borishi bevosita ilmiy-texnika taraqqiyoti bilan bog'liqdir. Chunki yangi yaratilayotgan texnika tizimlari, robot texnologiyalar, ishlab chiqarish jihozlari, ishlab chiqarish jarayonini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish samaradorlikning asosiy omillaridan hisoblanadi. Korxonaga ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning yana bir jihati boshqarishning zamonaviy usullarini joriy etish, ya'ni korporativ usulidan foydalanish va rivojlantirish yaxshi natija beradi.

Samaradorlikning muhim yo'nalishlaridan yangi xom-ashyo va materiallardan keng foydalanish uni oshirishning aniq yo'nalishi hisoblanadi. Rivojlangan mamlakatlarning tajribasidan kelib chiqib, transmilliy korporatsiyalar, moliya-sanoat guruhlarining rivojlanishiga keng imkoniyatlar yaratish va shular bilan birga diversifikatsiyalash, klasterlashtirishni kengaytirishga katta ahamiyat berilishi lozim. Ishlab

chiqarish samaradorligini oshirish ko'pincha korxonadagi boshqarish personaliga ham bog'liq. Korxonaga personalining zamonaviy bilimlarga ega bo'lishiga professionaligi, murakkab vaziyatda to'g'ri qaror qabul qilishligi, bular ham boshqaruv samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Yuqorida aytib o'tilgandek, iqtisodiy adabiyotlarda boshqarish va ishlab chiqarish samaradorligini aniqlashning to'g'ri usullari ishlab chiqilgan. Ular asosan resurslarga qaratilgan. Ammo hozirgi davrda ishlab chiqarishda omillar o'rnini kuchayganligi sababli boshqarish mexanizmini takomillashtirish samaradorligini aniqlashda omil ko'rsatkichiga yondashish yaxshi samara beradi.

Ma'lumki, ishlab chiqarishning samaradorligini oshirishning bir qator omillari mavjud. Masalan, ulardan asosiy mehnat, kapital innovatsiya, strukturaviy o'zgarishlar va boshqalar. Demak, ushbu omillar ishlab chiqarish samaradorligiga qanday ta'sir ko'rsatsa, boshqarish samaradorligiga ham shunday ta'sir ko'rsatadi. Bunda asosiy rolni foyda o'ynaydi. Chunki, har ikkala samaradorlik turlariga foyda asosiy mezon o'rnini bosadi. Shu munosabat bilan hozirgi vaqtda yangi boshqarish mexanizmi samaradorligini boshqarishda quyidagi omilarga o'z e'tiboringizni qaratishingiz mumkin:

- Ishlab chiqarish jarayonning optimal variantini tanlash, ya'ni eng kam xarajat bilan boshqarish mexanizmini tashkil etish;
- Iste'mol talabini qondirish va korxonaga belgilangan foydani yoki daromadni olish;
- Optimal ishlab chiqarish zahirasini yaratish, ya'ni korxonaning barqarorligini ta'minlash uchun aylanma mablag'larni tejash.

Boshqaruv mexanizmi omillari asosida turli shakl va usullardan foydalangan holda amalga oshirish mumkin. Ammo samara va harajatlarning konsepsiyasiga amal qilib, samaradorlik baholanadi. Buni quyidagi jadvalda kuzatish mumkin.

1-jadval

Ishlab chiqarishni boshqarishda resurlar va harajatlarning konsepsiyasidan foydalanish⁶

Moddiy shaklda		Pul shaklda	
Resurslar	Harajatlarning	Resurslar	Harajatlarning
Ishchi kuchi soni	Mehnat sarfi	Ish xaqqi fondlari	Real ish haqqi
Asosiy fondlar	Mehnat qurollarining emirilishi	Asosiy kapital	Amortizatsiya ajratmalari
Mehnat vositalari	Material, yoqilg'i, energiya va boshqalar	Aylanma kapital	Xom-ashyo va materiallarning qiymati
Tayyor mahsulot	Dizayn, reklama va sifatsiz tovarlar	Aylanma fondlar	Qo'shimcha harajatlarning
		Pul mablag'lari	Kredit foizlari

Ushbu jadval tahlillaridan kelib chiqqan holda boshqarish mexanizmini umumiy samaradorligini quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$S_{bm} = \frac{P}{X} \cdot 100 \text{ yoki } (R \cdot X) \cdot 100 \quad (2)$$

bunda,

S_{bm} – boshqaruv mexanizmi samaradorligi;

R – resurslar;

X – Xarajatlarning.

Boshqaruv mexanizmi samaradorligini detallashtirilgan holda baholanishi murakkabroq bo'lsada, ammo aniqroq bo'lishi mumkin. Bunda omillar, elementlar, koeffitsientlardan foydalangan holda amalga oshiriladi. Shu munosabat bilan boshqarish va ishlab chiqarish samaradorligini baholashni to'raligicha ifodalash uchun harajatlarning boshqa jihatlari e'tiborga olish zarur. Ayniqsa, jamlangan mehnatni o'rganish, uni mehnat sig'imida o'zgarib borishni bilish yaxshi samara beradi. Bundan tashqari mehnat resursidan, mehnat qurollaridan, mehnat vositalaridan foydalanish samaradorligini va ayniqsa, boshqarish mexanizmi samaradorligini baholash maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini quyidagi formula orqali aniqlanishi mumkin:

$$M_u = M_x : I_s \text{ yoki } M_s = \frac{M_x}{M_b + M_j} \quad (3)$$

Bunda,

M_u – mehnat unimdorligi;

M_x – mahsulot hajmi;

I_s – ishchilar soni;

M_s – mehnat samaradorligi;

M_b – buyumlashgan mehnat;

M_j – jonli mehnat.

Ishlab chiqarish samaradorligini tamoyillaridan kelib chiqib, boshqarish mexanizmi samaradorligini baholash usulini taklif etdik. Bunda boshqaruv mexanizmi samaradorligini baholash ikki xil usulda amalga oshirish mumkin:

$$S_{bm} = N_o \cdot X_u \text{ yoki } S_{bm} = B_{r,n} \cdot B_x \quad (4)$$

Bunda,

S_{bm} – boshqaruv mexanizmi samaradorligi;

N_o – oxirgi natija;

X_u – umumiy harajatlarning;

$B_{r,n}$ – faqat boshqaruv apparati natijasi

B_x – boshqaruv harajatlari.

Ushbu ko'rsatkich bir vaqtli harajatlarning boshqaruvda quyidagicha aniqlanadi:

$$B_x = K + NK \quad (5)$$

bunda,

K – kapital harajatlarning, so'm;

NK – kapital bo'lmagan harajatlarning.

Boshqaruv mexanizmini takomillashtirishda aniq tadbirlar ishlab chiqilgandan so'ng haqiqiy erishilgan tejamkorlik aniqlanadi.

Boshqaruv mexanizmi samaradorligini oshirishni rivojlantirishda strategik nuqtai nazardan yondashish ishlab chiqarish muammolarini

⁶ Турсункулов, И. А. (2021). Бошқарув механизмини ташкил этишининг хорижий тажрибаси. Academic research in educational sciences, 2(5), 378-385.

ijobiy hal etishda mulkiy munosabatlarni takomillashtirishni talab etadi. Ilmiy-amaliy tahlillarning ko'rsatishicha boshqaruv mexanizmi samaradorligini oshirish bozor iqtisodiyoti talablari va tamoyillaridan kelib chiqish zarur. Ular korxonaning boshqarish usullari tartib qoidalarida o'z aksini topishi lozim.

Hozirgi davrda turli mulkchilik shakllariga asoslangan ishlab chiqarish sub'ektlari talab va taklif qonuni asosida ishlab chiqarish va boshqarishni talab qiladi. Chunki ishlab chiqarish samaradorligini boshqarish ana shu talablardan kelib chiqadi. Ayniqsa, bunda sinergizm qonuniga asoslanish yaxshi natija beradi. Boshqaruv mexanizmini samaradorligini oshirish ko'p jihatdan tashqi va ichki aloqalarni rivojlanganligiga bog'liq. Shu sababdan boshqaruv mexanizmi samaradorligini oshirish strategiyali murakkab vazifalar, ya'ni integral samaradorlikni maksimalashtirish uchun ular o'rtasidagi aloqalarni tashkil etishni takomillashtirish zarur.

Xulosa va takliflar. Boshqaruv tizimining iqtisodiy samaradorligini baholash ko'p jihatdan amalga oshiriladi. Mulk va faoliyatning har qanday shaklini tashkil qilish uchun baholash mezonlari

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. V. Leontiev "Xarajatlar - ozod qilish" usulini ishlab chiqish va uni qo'llashning muhim iqtisodiy muammolariga qo'llash uchun" <https://awgm.ru/uz/teoriya-vasiliya-leonteva-v-leontev-vydayushchiisya-rossiiskii.html>
2. Bryu, Makkonnell va boshqalar. "Ekonomika. Ekonomika. 1995 y.
3. Bertalanffy L. von (1962), General System Theory – A Critical Review // «General Systems», vol. VII, p. 1-20.
4. Boshqaruv qarorlari: texnologiya, usul va vositalar: "Tashkilotni boshqarish" mutaxassisligi uchun darslik / P.V.

bir xil, ammo faoliyat natijalariga ko'ra parametrlarning ta'sir darajasi bo'yicha boshqa afzalliklarga ham ega. Boshqacha qilib aytganda, har bir tashkilotning samaradorligi darajasini baholash imkoniyati mavjud bo'lmagan belgilar mavjud emas. Ammo, boshqaruv tizimi shunchalik samarali bo'lishi kerakki, tashqi muhitning har qanday o'zgarishlari va to'siqlari, shuningdek tashkilot ichidagi ish sharoitlari, har doim maqsadlarga erishishda to'sqinlik qilmasligi lozim. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan boshqaruvni baholash usullari yordamida boshqaruvni samarali tashkil etish imkoniyatiga ega bo'lamiz:

- Tashkilotning aniq ishlatilmay turgan rezerv manbalari haqida ma'lumotga ega bo'lish;
- Boshqaruvdagi kamchiliklar va oqsayotgan yo'nalishlarni aniqlash;
- Boshqaruvda samaradorlikni oshirishning maqsadga yo'naltirilgan tarzda bir yo'nalishda olib borish imkoni yaratiladi;

Shemetov, V.V. Radionov, L.E. Cherednikova, S.V. Petuxova. - M.: Omega-L, 2013.- 398 p.

5. Tursunqulov I. (2021). BOSHQARUV MEXANIZMINING SAMARADORLIGINI BAHOLASH. *Iqtisodiyot Va ta'lim*, (6), 53–58. https://doi.org/10.55439/ECED/vol_iss6/a280

6. Турсунқулов, И. А. (2021). Бошқарув механизмини ташкил этишининг хорижий тажрибаси. *Academic research in educational sciences*, 2(5), 378-385.

7. Stat.uz

8. <http://www.m-economy.ru>